

Մարիամ Վ. Հովսեփյան
բանաս. գիտ. թեկնածու

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՇԱԿԱԿԻՐԸ

Կ. Պոլսի «Ազատամարտ» օրաթերթի 100-ամյակի առիթով*

1909թ. հունիսի 10 (23)-ին Կ. Պոլսում սկսեց լույս տեսնել ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի պաշտոնաթերթ «Ազատամարտ» օրաթերթը, որի վերջին՝ 1815-րդ համարը բռնագրավվեց Մեծ եղեռնի առաջին օրը՝ 1915թ. ապրիլի 11(24)-ին:

«Ազատամարտը» 20-րդ դարի սկզբներին բուռն վերելք ապրող հայկական մշակույթի ամուր հիմքերի վրա ձևավորված այն օրաթերթն էր, որն իր շուրջը համախմբեց արևմտահայ, մասամբ նաև՝ արևելահայ մտավորականության ընտրանուն: Դաշնակցական մտավորականների նոր սերնդի լայն ներգրավման ճանապարհով ու միաժամանակ՝ իր խմբագրակազմի և աշխատակիցների մասնագիտական որակներն օգտագործելով, պատմականորեն համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում այն դարձավ ժամանակի արևմտահայ մամուլի դրոշակակիրը:

«Ազատամարտի» բավականին մեծաթիվ՝ հաստիքային և արտահաստիքային աշխատակազմը իր պարտականությունները կատարեց ընդհուպ օրաթերթի վերջին համարի լույս ընծայման օրը՝ 1915թ. ապրիլի 24-ը²: Նրա արտոնատերը, պատասխանատու տնօրենն ու խմբագիրն էր արևմտահայ անվանի հասարակական-քաղաքական գործիչ, արձակագիր Ռուբեն Չարդարյանը: ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոն խոհեմաբար էր վարվել՝ խմբագիր ընտրելով Ռ.Չարդարյանին, քանզի հիմնականում հենց նրա շնորհիվ «Ազատամարտը» չվերածվեց նեղ կուսակցական օրաթերթի: «Թերթը իր շնորհիվ կուսակցութեան մը օրգանը չեղաւ միայն, այլ՝ հայ ժողովուրդի առողջ բնագղներուն ամբողջական արտայայտութիւնը, հայ մտքին ճիգերուն ասպարեզը: Չարդարեան խմբագրապետն էր թերթին, Կ. Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնի անմիջական հսկողութեան տակ: Այդ իրաւասութիւնը անցաւ յետոյ Արևմտեան Բիւռօին, երբ ան 1909-ի Վառնայի Ընդհանուր ժողովէն ետք փոխադրուեցաւ Պոլիս: «Ազատամարտ» միշտ ալ Արևմտեան Բիւռօին կապուած մնաց,

* Ընդունվել է տպագրության 11.06.2009:

¹ Ավելի մանրամասն տես «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1924, թիվ 9, էջ 112-120, 1925, թիվ 3, էջ 28-44:

² Տես նույն տեղում, 1924, թիվ 12, էջ 115-137:

հակառակ որ լոյս կը տեսնէր Պոլիս, և Պոլսոյ շրջանը իր ուրոյն Կեդրոնական Կոմիտէն ունէր³:

«Ազատամարտի» խմբագրական քարտուղարությունը փոխսփոխ ստանձնեցին Գեղամ Բարսեղյանը, Շավարշ Միսաքյանը, Հակոբ Սիրունին: Թերթի հիմնական աշխատակիցներն էին Խաչատուր Մալումյանը (Է.Ակնունի), Հարություն Շահրիկյանը (Ատոմ), Գեղամ Բարսեղյանը, Բարսեղ Շահբազը, Գասպար Իփեքյանը, Ներսես Փափագյանը:

«Ազատամարտի» աշխատակազմը պարբերաբար փոխվել է: Նրա աշխատանքներին մասնակցել են Ս.Զավարյանը, Հ.Համբարձումյանը, Ռ.Դարբինյանը, Ռ.Լեռնյանը, Ա.Խաչատրյանը, Ս.Մինասյանը, Հ.Մանուկյանը, Լ.Մոզայանը, Ս.Սրենցը և այլք: Ընդհանուր առմամբ թերթն ունեցել է 6 անդամից բաղկացած խմբագրական մարմին, որոնք «Ազատամարտի» վարչության 3 անդամների հետ ղեկավարել են ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի պաշտոնաթերթը: Իսկ ահա «Ազատամարտի» վարչական հոգսերով զբաղվում էին Կարապետ Փաշայանը, Սարգիս Օհանջանյանը (Ֆարհատ) և Հայկ Թիրյաքյանը (Հրաչ): Վերջինս թերթի մատակարարման գործը վարեց մինչև նրա փակման օրը:

«Ազատամարտն» ունեցել է նաև թարգմանիչներ, լրաբերներ ու թղթակիցներ (այդ թվում՝ արտահաստիքային) Օսմանյան կայսրության տարբեր մասերում, այդ թվում՝ Արևմտյան Հայաստանում և այլ երկրներում: «Ազատամարտի» էջերում հանդես է եկել ժամանակի հայ մտավորականության սերունդը՝ Գ.Զոհրապը, Վարուժանը, Միամանթոն, Ավ.Իսահակյանը, Ռ.Սևակը, Ա.Ահարոնյանը, Զ.Եսայանը, Գ.Տեր-Կարապետյանը (Մշո Գեղամ), Գ.Խաժակը, Ա.Վռամյանը, Մ.Կյուրճյանը, Մ.Վարանդյանը, Լ.Շանթը և ուրիշներ: Իր շուրջը համախմբված մտավորականների մի այսպիսի շքեղ համաստեղություն թերևս չի ունեցել հայ մամուլի որևէ այլ օրգան:

ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի պաշտոնաթերթն «Ազատամարտ» է անվանակոչվել Խաչատուր Մալումյանի առաջարկով: Տպագրվել է Բերայի Ենի Չարշը փողոցի թիվ 32 հասցեում այդ նպատակով կառուցված Ատոմ Շահենի տպարանում: Նույն շենքում էր գտնվում ՀՅԴ պաշտոնատեղին: Հետագայում՝ 1910 թվականին, երբ կուսակցությունը իր սեփական տպարանը բացեց Համալ Պաշը փողոցի թիվ 74 շենքում (տնօրեն՝ Հայկ Թիրյաքյան), այնտեղ փոխադրվեցին ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի գրասենյակը, «Ազատամարտի» խմբագրությունը և տպարանը (խմբագրության գեղանահարկ-նկուղում)⁴: Խմբագրության հենց այս շենքից են 1915թ. ապրիլի 24-ի կեզզիչերին ձերբակալել և բանտարկել «Ազատամարտի» վերջին (թիվ 1815), այդպես էլ լոյս չտեսած համարի վրա աշխատող հերթապահ խմբագրին, գրաշարին, մեքենավարին, բեռնակրին ու դռնապանին: Թերթի մնացած աշխատակիցներին (գրեթե բոլորին) ձերբակալել են իրենց բնակարաններում: Վերջիններիս ճակատագիրն արդեն կանխորոշված էր՝ նահատակություն հարազատ ժողովրդի հետ: Նույն օրվա կեզզիչերին թուրք ոստիկանները բռնագրավել ու թալանել են խմբագրության շենքը (այդ թվում՝ դրամարկղում գտնված 400 ոսկին, «Ազատության մատենաշարի» գրքերի պահեստը)⁵:

³ Տես նույն տեղում, 1924, թիվ 3, էջ 67-71, թիվ 5, էջ 93-97:

⁴ Տես նույն տեղում:

⁵ Տես նույն տեղում, 1924, թիվ 12, էջ 115-137:

Ապրիլի 24-ին ձերբակալվածների ու նահատակվածների թվում էր նաև Ռ.Ջարդարյանը, որը 1915թ. մարտին հրաժարվել էր հեռանալ Կ. Պոլսից արտերկիր՝ փրկելու համար իր կյանքը: Նա այսպես էր պատասխանել Թուրքիայից հեռանալու առաջարկով իրեն դիմած գործընկերոջը. «Հրաչն ու ես չենք կրնար Պոլիսը թողուլ: Հրաչը պետք է մնա իրեն վատահված պարտականության գլուխը, իսկ ես «Ազատամարտի» գլուխը պետք է ըլլամ մինչև իր վերջին օրը»⁶:

Լինելով ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի պաշտոնաթերթը, բայց միաժամանակ նաև՝ արևմտահայ ու Կ. Պոլսում հաստատված արևելահայ լավագույն մտավորականների ժամադրավայրը, «Ազատամարտը» հետևողականորեն պաշտպանում էր կուսակցության ծրագրային դրույթները, հիմնավորում Օսմանյան կայսրությունում և աշխարհում կատարվող իրադարձությունների վերաբերյալ նրա դիրքորոշումները: Եվ դրանում որևէ հակասություն չկար, քանզի հենց ինքը՝ Հայ Յեղավորիական Դաշնակցությունը, ժամանակի հայ մտավորականության ընտրանումն համախմբող կուսակցությունն էր:

Սահմանելով իր գործունեությանն նպատակները, «Ազատամարտը» նշում էր, որ որպես քաղաքական կուսակցության պաշտոնաթերթ, ինքն օժտված է որոշակի առաքելությամբ՝ նպաստել արդարության, ժողովրդավարության և սահմանադրական կարգերի հաստատմանը Թուրքիայում⁷:

1909թ. հունիսի 10-ին լույս տեսած անդրանիկ համարի խմբագրականը մատնանշում էր, որ օրաթերթը, իբրև գաղափարական, շիտակ ու ժողովրդանվեր մամուլի ներկայացուցիչ, ղեկավարվելով «Ամեն ինչ ժողովրդի համար և ժողովրդի միջոցով» նշանաբանով, ձգտելու է օսմանահպատակ ազգերի իրավահավասար գործակցությանը, պետության արմատական բարենորոգմանը, արևմտահայության կենսամակարդակի բարձրացմանը⁸: «Ազատամարտը», այս ամենին գուգահեռ, լինելու էր հայ մտավորականությանը հուզող խնդիրների արտահայտիչը⁹:

Թերթի վեցամյա գործունեությունը համոզում է, որ նա հավատարիմ է մնացել իր սկզբունքներին¹⁰: ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի պաշտոնաթերթի տեսադաշտից չի վրիպել որևէ հրատապ հարց: «Ազատամարտը» վերլուծել է օսմանյան խորհրդարանի, կառավարության տարբեր գերատեսչությունների աշխատանքները՝ հանդես գալով կառուցողական առաջարկներով, հատկապես՝ երբ խոսքը վերաբերում էր հայ պատգամավորների գործունեությանը: Մշտապես անդրադարձել է արևմտահայերի ներքին կյանքի խնդիրներին, Հայոց Ազգային խորհրդի, թաղապետարանների, պատրիարքարանի կողմից իրականացվող ծրագրերին, նաև՝ համահայկական հիմնահարցերին: Վերլուծությունները կատարվում էին հետևյալ նշանաբանով. «Ով ժողովրդի հետ է, մեր բարեկամն է, իսկ ով ժողովրդի դեմ է, մեր թշնամին է»¹¹:

«Ազատամարտը» առաջնահերթ լուծման սպասող խնդիր էր համարում հայոց բնօրրանի հայաթափմանը և հայության ուժացմանը նպաստող արտագաղթի

⁶ Նույն տեղում, 1925, թիվ 3, էջ 28-44:

⁷ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1909, թիվ 7:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թիվ 1:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թիվ 3:

¹⁰ Նույն տեղում, 1909, թիվ 7, թիվ 8:

¹¹ Նույն տեղում, 1910, թիվ 304:

ալիքի դեմն առնելու առաջադրանքը: Բազմաթիվ հրապարակումներում ներկայացվում էին այդ մտահոգիչ երևույթի դրդապատճառները, դրանից ծնվող անցանկալի հետևանքները: Թերթը կոչ էր անում ժողովրդին՝ «մնալ իր հողին վրայ, քանզի գաղթը սպաննիչ է»¹², որովհետև առանց հայի չկա Հայաստան¹³: Նրա համոզմամբ՝ գաղթի հիմքում ընկած էր հողային հարցը: Դժվար է գտնել որևէ համար, որում օրաթերթը զոնե մեկ հողված կամ լուր տպագրած չլինի այս խնդրի վերաբերյալ: Հիշատակենք միայն Ատոմի (Հ Շահրիկյան) գրած «Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը» վերնագրով հողվածաշարը¹⁴:

ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի պաշտոնաթերթը հանդես էր գալիս հողային խնդրի լուծման արդյունավետ առաջարկներով՝ տպագրելով ՀՅԴ 6-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումների այն քաղվածքները, որոնք առնչվում էին հողային հարցին¹⁵: «Ազատամարտը» հողային և կրթական ու զինվորագրության հիմնահարցերը չլուծված մնալու համար մեղադրում էր թուրքական կառավարությանը և տեղական իշխանություններին: Հատուկ ուշադրություն էր դարձնում դրանց լուծման նպատակով ՀՅԴ մշակած մարտավարությանը՝ հանրությանը ներկայացնելով կուսակցության գործունեության ծրագրերը¹⁶:

«Ազատամարտն» ընթացել է ճշմարտության և ազգային համերաշխության ճանապարհով¹⁷: Այս հատկանիշների շնորհիվ վաստակել է ընթերցողների համակրանքը: Եղել է սիրված ու գնահատված թերթ՝ ուրույն դիմագծով: Դրանում, անշուշտ, մեծ դեր է խաղացել ՀՅԴ-ի գործելակերպը: Այդ տարիներին Դաշնակցությունը ուներ պատգամավորներ օսմանյան խորհրդարանում, ներկայացուցիչներ՝ Ազգային ժողովում:

Բնական է, որ իբրև ՀՅԴ-ի պաշտոնաթերթ, «Ազատամարտը» գտնվում էր կառավարական շրջանակների ուշադրության կենտրոնում, որոնք պետական կարևորության հիմնախնդիրներով զբաղվելիս երբեմն մասնաշրջան էին առնում թերթի կարծիքը¹⁸: Թուրքական թերթերը հաճախ էին քարգմանաբար արտատպում «Ազատամարտի» խմբագրականները: Իսկ թուրք հասարակությանը ՀՅԴ Դաշնակցության տեսակետներին ծանոթացնելու նպատակով 1911թ. թիվ 525-ից թերթում բացվում է անգամ թուրքերեն լեզվով բաժին: Այդտեղ տպագրվում էին «Ազատամարտի» նախորդ օրվա խմբագրականները, կարևոր հրապարակումներից մեկն ու մեկը, թուրքերին հետաքրքրող լուրեր և այլն: Օրաթերթին բաժանորդագրվել են բազմաթիվ այլազգիներ, հատկապես թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաները, պալատականները, որոնց ուղարկած օրինակները տպագրվում էին ավելի որակյալ թղթի վրա¹⁹:

«Ազատամարտը» հրատարակվել է մաս այլ անվանումներով՝ «Առաջամարտ» (1912թ.), «Բյուրանիս» (1912-1913թթ.), «Ազդակ» (1912-1913թթ.), «Բագին»

¹² Նույն տեղում, 1909, թիվ 6:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, 1909, թիվ 13:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 1909, թիվ 118-143:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 1912, թիվ 792:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 1912, թիվ 822:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 1909, թիվ 1:

¹⁸ Տե՛ս Մ.Վարանդեան, Հայ Յեղևփոխական Դաշնակցութեան պատմութիւն, Գահիրէ, 1950, հ. 2, էջ 22:

¹⁹ Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1924, թիվ 12, էջ 116-121:

(1912թ.), «Մեղու» (1913թ.), «Շանթ» (1913-1914թթ.) և «Ճակատամարտ» (1914թ.)²⁰:

Երբ ծանոթանում ենք ՀՅԳ Արևմտյան Բյուրոյի պաշտոնաթերթի ծրագրային հոդվածներին, խմբագրականներին, գավառներից ուղարկված թղթակցություններին, տեսնում ենք, որ «Ազատամարտը» երբեք չի շեղվել կուսակցության հիմնական ուղեգծից: Օրաթերթի կարծիքով՝ պետության առաջընթացի միակ երաշխիքը սահմանադրությունն ընկալելն ու նրա դրույթների իրականացումն է. «Սահմանադրական ընթացիկը պետք է ըլլայ ազդակ բոլորին համար. այժմ չի կրնար և պետք չէ ըլլայ տիրող և տիրուող... Հասասար քաղաքացիներ, հասասար արդարութիւն»²¹: Առաջին համարներից սկսած՝ «Ազատամարտը» ներկայացնում էր սահմանադրական երկրի մասին իր պատկերացումները:

Կարծում ենք՝ հետաքրքիր է իմանալ, թե ինչպե՞ս է գնահատել թերթը 1908թ. երիտթուրքական հեղաշրջումը և արևմտահայերի անվտանգությունն ապահովող ի՞նչ միջոցներ է մատնանշել: «Ազատամարտը» դժգոհել էր իրերի դրվածքից. «Այսօր համարե՞նք... վտանգը անցած և երկիրը ազատութեան ճշմարիտ ճանապարհի վրայ»²² հարցին ի պատասխան թերթը նշում էր, որ օսմանյան պետությունը շատ աննշան փոփոխություններ է կրել՝ չհաշված առատ խոստումներն ու «ինչալլահները»²³: Կառավարությունը շարունակում էր բորբոքել ազգամիջյան ընդհարումներ, կազմակերպում ջարդեր, կոտորածներ, ավեր ու թալան, զենքի միջոցով «խեղճացնում» ապստամբներին: Խորհրդարանն ընդունում էր մեկը մյուսից հակասահմանադրական օրենքներ, որոնցով սահմանափակում էր քաղաքական կուսակցությունների, հասարակական միությունների, կազմակերպությունների իրավասությունները, ոտնահարում խոսքի, մամուլի, խղճի ազատությունը: Նաև 1909թ. ընդունած որոշմամբ միապետին հնարավորություն էր տրվում ըստ իր կամեցողության՝ հրաժարականի միջոցով լուծարել խորհրդարանը:²⁴

1909թ. թիվ 104-ի «Այսօր» բաժնում տպագրված հոդվածը կրում է «Գրաքննությունը վերահաստատված» վերնագիրը: Ունեճություններ էին կատարվում մամուլի ազատության դեմ, իսկ ըստ «Ազատամարտի»՝ առանց մամուլի ազատության չկա հասարակական կարծիք ու առաջադիմություն:²⁵ Արդեն 1910թ. հունիսի 10-ի խմբագրականում գնահատելով երիտթուրքական հեղաշրջման հերթական տարեդարձը, թերթը գրում է ծայր առած հիասթափությունների, իշխող և հպատակ ազգերի հետ համագործակցության խոստումները մոռացության տրվելու մասին: «Ազատամարտը» համոզված էր, որ ելքը սահմանադրությունը կիրառելն է, քանզի այն միայն թղթի վրա գրված օրենքների հավաքածու չէ: Սահմանադրությամբ ամրագրված հավասարությունը և մյուս գեղեցիկ բառերը մեռած

²⁰ Տե՛ս «Չայոց պարբերական մամուլը», Երևան, 1934, էջ 57, «Չայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն», Երևան, 1970, էջ 34: Մեր կանոնադրական ցանկն այսպիսին է. 1909թ. հունիսի 10-ից մինչև 1912թ. նոյեմբերի 5-ը՝ «Ազատամարտ», 1912թ. նոյեմբերի 5-ից թիվ 1, 2, 3, 4 (թիվ 1051)՝ «Առաջամարտ», 1912թ. թիվ 1052-1062՝ «Բյուրեղ», 1912թ. նոյեմբերի 18-ից (թիվ 1063) մինչև դեկտեմբերի 23-ը (թիվ 1093)՝ «Առաջամարտ», 1912թ. դեկտեմբերի 24-ին (թիվ 1094)՝ «Ազդակ», 1912թ. դեկտեմբերի 25-ից (թիվ 1095) մինչև 1913թ. հունվարի 12-ը՝ «Բյուրեղ», 1913թ. հունվարի 12-15-ը՝ «Ազդակ», 1913թ. հունվարի 15-ից՝ «Ազատամարտ»:

²¹ «Ազատամարտ», 1909, թիվ 170:

²² Նույն տեղում, 1909, թիվ 5:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, 1909, թիվ 7:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 1909, թիվ 5, 9:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 1911, թիվ 730:

տառերի կվերածվեին, եթե չօգտագործվեին կյանքում, եթե պետական պաշտոնավարության բոլոր ճյուղերում, կառավարության բոլոր բնագավառներում Օսմանյան կայսրության ժողովուրդներն իրենց թվին համեմատ ներկայացուցիչներ չունենային:²⁶ Սակայն «Ազատամարտի» մման պահանջ-առաջարկները ոչ միայն անտեսվել են, այլև հետագա տարիներին, հատկապես՝ 1912թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներից սկսած, առկա դժգոհությունները գնալով խորացել են: Այդ տարիների հավաքածուներում չկա մի համար, որտեղ չլինեն բազմաթիվ լուրեր արևմտահայերի տարրական իրավունքների ոտնահարումների, մանկոտորածների մասին: Մեղավորն, ըստ թերթի, կառավարությունն ու նրա վարած քաղաքականությունն էր. «Վա՛յ տկարին, քանի որ իրաւունքը նրանն է, ով ուժեղ է»:²⁷

1912թ. կեսերին «Ազատամարտը» արձանագրում էր, որ Կիլիկիայի հայության ջարդերից հետո հայ ժողովրդի քաղաքական ապահովությունը երբեք այդքան լուրջ վտանգի և սպառնալիքի տակ չի գտնվել: Այլևս կասկած չկար, որ Թուրքիայում գործում էր հայահալած ու հայասպան համակարգ: Արևմտահայն արդեն մազաչափ անգամ չէր հավատում պաշտոնական խոստումներին: Նա իր պատրիարքարանի ու քաղաքական կուսակցությունների միջնորդությամբ սպառնել էր օրենսդրական բոլոր միջոցները՝ կառավարությունից խնդրելով արդարություն: Բայց իրականությունը համոզել էր, որ հայկական գավառները դուրս են ձգված օրենքի և իշխանության պաշտպանությունից:²⁸ «Ազատամարտն» առանց վերապահության, առանց երկնչելու, խստորեն դատապարտել է պետության բռնարարքներն ու պնդել, որ «Օսմանեան արիւնտ երկիրը ամէնէն առաջ կը պահանջէ Սահմանադրութիւն՝ որ կայ անունով, բայց իրօք գոյութիւն չունի»:²⁹

1909թ. իր գրեթե բոլոր համարներում «Ազատամարտն» անդրադարձել է Կիլիկիայի հայության դաժան կոտորածին, քննիչ հանձնախմբների գործունեությանը, նրանց կազմած զեկուցագրերին և այս խնդրում ՀՅԴ-ի դիրքորոշմանը:

Կարելի է փաստել, որ ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի պաշտոնաթերթն Ադանայի կոտորածից հետո ի պաշտոնն ընդունել է ՀՅ Դաշնակցության դիրքորոշումը երիտթուրքերի հանդեպ և հնարավորինս զուսպ է եղել գնահատականների ու լուսաբանումների մեջ: Ի դեպ, «Ազատամարտը» 1909թ. թիվ 4-ից սկսած՝ տպագրել է Միամանթոյի «Կարմիր լուրեր բարեկամնս» շարքը:³⁰ Թերթը տպագրել է նաև Ադանա, Թարսուս (Տարսոն), Մերսին, Դյորթյուլ քաղաքներում ՀՅԴ բժշկական և փաստաբանական մասնախմբների զեկուցագրերը:³¹

Ադանա էին ուղարկվել նաև օսմանյան խորհրդարանի և կառավարության հանձնաժողովները: «Ազատամարտը» հայտնում էր, որ խորհրդարանական հանձնաժողովի նախագահ Հակոբ Պապիկյանը «կարգ մը պատճառներով, որոնց մէջ նաև՝ առողջական, թողուցած է Ատանան և ճամբայ ընկած դեպի Պոլիս»:³² Մեկ-երկու օրից թարգմանաբար արտատպվում է «Իթքիհատի» թղթակցի

²⁶ Տես նույն տեղում, 1910, թիվ 330:

²⁷ Նույն տեղում, 1911, թիվ 682:

²⁸ Տես նույն տեղում, 1912, թիվ 981:

²⁹ Նույն տեղում, 1909, թիվ 3:

³⁰ Տես նույն տեղում, 1909, թիվ 4, 8, 16, 27, 45 և այլն:

³¹ Տես նույն տեղում, 1909, թիվ 9, 10, 38, 83:

³² Նույն տեղում, 1909, թիվ 11:

հարցազրույցը Հ. Պապիկյանի հետ: Հայ պատգամավորը հայտնում է, որ հանձնաժողովն այլևս անելիք չունի. «Ըստ իս՝ քննուելիք բան չմնաց»: Լրագրողի հարցին, թե կոտորածի կազմակերպիչն ո՞վ էր, Հ. Պապիկյանը պատասխանում է. «Բռնապետութեան կուսակիցները: Թեև կառավարութիւնը մասնակցութիւն չունի, սակայն ինք պատճառ տուած է: Ամէն պարագայի մէջ տեղական կառավարութիւնը մասնակցութիւն ունի»: Թվարկում էր նաև կոնկրետ անուններ՝ նշելով, որ «Քրիստոնէայ ցեղերը պատճառ տուած չեն»:³³

1909թ. հուլիսի 4-ին տարածվում է Ադանայի կոտորածի հետաքննության զինվորական ատյանի կազմած տեղեկագիրը: «Ազատամարտն» այն որակում է որպես զրպարտություն հայերի դեմ. «Մեղաւորը հայերն են: Այսպէս կ'ըսէ զինուորական ատեանը: Բայց այդպէս չեն ըսեր փաստերը»:³⁴ Թերթը իր թիվ 25-ի «Անարդար վճիռներ» խմբագրականում կառավարությունից պահանջում է պաշտոնական զեկուցագրով հերքել զինվորական ատյանի տեղեկագիրը և սկսել դատական գործընթաց՝ մեղավորներին պատժելու նպատակով, քանի որ արդեն կային քննիչ հանձնախմբերի կատարած քննությունների արդյունքների ամփոփումները:³⁵ Եվ հենց այստեղ է, որ երիտթուրքերը քաղաքական խաղի մեջ են փորձում ներքաշել ՀՅԳ-աշակցությանը. Իթքիհատը հրապարակավ՝ հատուկ շրջաբերականով, հայտարարում է, որ հայերն անմեղ էին, և Ադանայի կոտորածի մեղքն ընկնում է հակասահմանադրական տարրերի ու տեղի կառավարող մարմինների վրա:³⁶

1909թ. օգոստոսի 24-ին «Ազատամարտը» տպագրում է ՀՅԳ-Իթքիհատ համագործակցության մասին շրջաբերականի հայերեն բնագիրը:³⁷ Նույն համարում հրատարակվում է ՀՅԳ Կ.Պոլսի Պատասխանատու մարմնի շրջաբերականը, որում մատնանշվում էր պոլսահայ թերթերի («Բյուզանդիոն», «Հայրենիք», «Ժամանակ», «Արևելք», «Ծիածան») քննադատական վերաբերմունքը՝ ՀՅԳ-Իթքիհատ համագործակցության նկատմամբ: 1909թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին թերթը շարունակաբար բանավիճում է պոլսահայ պարբերականների հետ՝ հերքելով նրանց տպագրած, իր համոզմամբ՝ սխալ տեղեկությունները նշված համագործակցության մասին:³⁸

Չնայած համագործակցության պայմանագրին՝ ՀՅԳ-ն և մասնավորապես «Ազատամարտն» ընդգծում էին, որ հարկ եղած դեպքում պիտի քննադատեն Իթքիհատին: 1909թ. հոկտեմբերի 6-ին «Ազատամարտը» տպագրում է ՀՅԳ 5-րդ Ընդհանուր ժողովի շրջաբերականը՝ Կիլիկիայի դեպքերի վերաբերյալ: Դրանով մեկ անգամ ևս կոտորածի պատասխանատվությունը դրվում էր տեղական կառավարող պաշտոնյաների վրա: ՀՅԳ-ն պահանջում էր պատժել նրանց և կոտորածի ու թալանի ղեկավարներին, նաև՝ հատուցել հայերին հասցված վնասները: «Մենք դժգոհ ենք վարչապետին քաղաքականութենէն և ամբողջ Դահիլճին դիրքէն՝ Ատանայի խնդրին մէջ»³⁹, - այսպէս է եզրափակում թերթն իր քննարկումները: Բայց որքան մեծանում էին բռնությունները, այնքան, ի հակակշիռ դրանց,

³³ Նույն տեղում, 1909, թիվ 13, 48:

³⁴ Նույն տեղում, 1909, թիվ 22:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 1909, թիվ 18, 25:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 1909, թիվ 29, 42:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 1909, թիվ 63:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 1909, թիվ 63, 71, 75, 81-83, 86, 93, 142:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 1909, թիվ 153:

թերթը իր ուշադրության կենտրոնում էր պահում արևմտահայերի ազգային կյանքը՝ ազգային կառույցները գործուն դարձնելու նպատակով ներկայացնելով ուշագրավ առաջարկներ: «Ազատամարտն» ընթերցողներին հորդորում էր ապրել ուժեղանալու փիլիսոփայությամբ,⁴⁰ քանի որ ուժին է պատկանում մարդկային «ամեն ենթակայական ճշմարտություն, ամեն արդարություն, ամեն իրատունք»:⁴¹ Օրաթերթն առաջարկում էր օգտվել սահմանադրության ընձեռած ամենաանմշակ հնարավորությունից, խուսափել և հրաժարվել ներքին կռվից ու երկպառակտությունից, գավառն անտեսելուց և ականջի ետև զցելուց,⁴² համախմբման էր հրավիրում հայ ժողովրդին՝ բացատրելով, թե հարկ է ձեռք քաշել այնպիսի սիրուց, երբ սիրում ես ազգը, բայց՝ ատում ազգակցիդ:⁴³

Կիլիկիայի ողբերգական դեպքերից հետո անգամ «Ազատամարտը» չի առաջադրում արևմտահայերի անկախանալու խնդիրը: Ընդհակառակը, հիմք է ընդունում իր սկզբնական հայեցակետը, ըստ որի՝ Թուրքիայում ծլարձակում են սահմանադրության ծիւղերը, և երկիրը «վերջ ի վերջո պիտի ոտք դնե արդարութեան և ճշմարտութեան շախիղի վրայ»:⁴⁴

Այս դիրքորոշումը բացատրվում է նրանով, որ որպես ՀՅԴ պաշտոնաթերթ, ելնելով քաղաքական իրավիճակից, ուժերի հաշվառումից, օրաթերթն իբրև նվազագույն պահանջ առաջադրում էր Արևմտյան Հայաստանի ներքին ինքնավարության խնդիրը օսմանյան պետության կազմում: Ու քանի որ 1908թ. երիտթուրքերը թեկուզ արտաքուստ կայսրությունը հռչակել էին սահմանադրական՝ ի լուր աշխարհի տարփողելով, թե իրենք հարգում են միջազգային դաշնագրերը (այդ թվում՝ Բեռլինի համաժողովի որոշումները) և պատրաստ են բարենորոգումներ անցկացնել բոլոր գավառներում, ապա հասկանալի է, որ «Ազատամարտը» ուզում էր ապահովել արևմտահայերի գեթ ներքին կյանքի, կարգավորման հնարավորությունները: Ահա թե ի՞նչ ենք կարդում «Թուրքական տագնապը» հոդվածում. «Ան...կը պահանջեր ապագայի համար ոչ թե անիրականանալի անկախություն մը, և կամ, ինչպէս որ հիմարօրէն կ'ըսէին՝ հայկական թագավորութեան յարութիւնը, այլ վարչական ինքնուրոյնութիւն, ճիշտ ինչպէս որ կանխատեսած էր Սիտիսթեան Սահմանադրութեան մէջ»:⁴⁵

1912թ. նոյեմբերից սկսած՝ «Ազատամարտը» մշտապես անդրադառնում էր Հայկական հարցին և այդ անունով բաժին էր բացել, որտեղ տպագրվող հոդվածների, հրապարակումների պատճառով պարբերաբար կան դատի էր տրվում, կան փակվում իշխանությունների հրամանով, կան էլ փոխում էր սեփական անվանումը: 1912թ. դեկտեմբերի կեսերից «Ազատամարտի» գրեթե յուրաքանչյուր համար վերլուծում էր Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարության՝ հայկական 4 նահանգների բարենորոգումների համար կազմած նախագիծը և այն գնահատում իբրև մակերեսային փաստաթուղթ: Նշվում էր, որ խմբագրակազմը պաշտպանում է հայկական նահանգների բարեկարգման անհրաժեշտությունը՝ դրա

⁴⁰ Տես նույն տեղում, 1909, թիվ 2, 58:

⁴¹ Նույն տեղում, 1909, թիվ 11, 12:

⁴² Տես նույն տեղում, 1909, թիվ 96, 122:

⁴³ Տես նույն տեղում, 1909, թիվ 126:

⁴⁴ Տես նույն տեղում, 1909, թիվ 33:

⁴⁵ Նույն տեղում, 1909, թիվ 9:

տակ հասկանալով լուրջ, արմատական ձեռնարկ, որը պիտի բարգավաճման առաջնորդեր տեղի բնակչությանը: Սակայն «Ազատամարտը» վստահ չէր, որ Թուրքիայում կիրականանար հայկական բարենորոգումների որևէ նախագիծ կամ ծրագիր՝ հիմնվելով վերջինիս անցյալի ու ներկայի պետական գործունեության փորձի գնահատման վրա:

Այսպիսով,

Առաջին, «Ազատամարտ» օրաթերթը ստեղծվել է գաղափարական, կուսակցական հիմունքներով՝ որպես ՀՅԴ քարոզչական պայքարի միջոց: Այն մինչև վերջին համարը մնացել է ՀՅԴ ծրագրի, հայեցակետերի և քաղաքական ուղեգծի կրողը՝ մշտապես տպագրելով, վերլուծելով ու հանրությանը ծանոթացնելով ՀՅԴ ընդհանուր ժողովների որոշումները, կուսակցության ռազմավարության և մարտավարության առանձնահատկությունները, տարբեր ոլորտներում կատարած աշխատանքները: Թերթի հավաքածուները կարող են օգտակար լինել ՀՅԴ պատմությունն ուսումնասիրող պատմաբանների և քաղաքական վերլուծաբանների համար և օբյեկտիվ պատկերացում տալ կուսակցության անցած ուղու՝ 1909-1915թթ. խիստ բարդ ու վճռորոշ ժամանակահատվածի մասին: Ի պատիվ «Ազատամարտի» պետք է փաստել, որ այն ապահովել է նաև բազմակարծություն՝ իր էջերում քննարկվող ցանկացած հիմնախնդրի վերաբերյալ:

Երկրորդ, «Ազատամարտը» խուսափել է դառնալ միջկուսակցական պայքարի միջոց: Լինելով կուսակցական մամուլի օրգան՝ այն չի վերածվել նեղկուսակցական պաշտոնաթերթի: Իր հրատարակության ողջ ժամանակամիջոցում եղել է արևմտահայ կյանքի բոլոր բնագավառների առաջընթացին զարկ տվող լուրջ ազդակ: ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի պաշտոնաթերթը ոչ միայն մտահոգվել է համազգային բնույթի հիմնախնդիրներով, այլև հետամուտ է եղել դրանց լուծմանը՝ փորձելով այդ նպատակի իրականացման համար միավորել հայ մտավոր ներուժը:

Երրորդ, «Ազատամարտը» ճկուն ու հեռատես քաղաքականություն է վարել հայ մտավոր ներուժի կրողը հանդիսացող անհատների հանդեպ: Արդյունքում կարողացել է իր շուրջը համախմբել ժամանակի հայ մտավորականության սերունդը՝ վերջիններիս հնարավորություն տալով արտահայտել իրենց տեսակետները տարարույթ հարցերի վերաբերյալ՝ քաղաքականությունից մինչև մշակույթ:

Չորրորդ, թերթի օպերատիվությունն ու բազմակարծությունն ապահովելու ունակությունները նպաստել են հայ և օտարազգի ընթերցողների լայն շրջանակ ձևավորելու գործին: Հատկապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց հետո առավել ուժգնացած թուրքական գրաքննության պայմաններում ձեռք բերելով իր թղթակիցներին ռազմաճակատ ուղարկելու բացառիկ թույլտվություն, «Ազատամարտը» նրանց ուղարկած թղթակցությունների և եվրոպական առաջադեմ թերթերից քաղած տեղեկատվության միջոցով կարողացել է ապահովել ամենօրյա լրատվություն:

Հինգերորդ, «Ազատամարտը» ոչ միայն զարգացրել է դաշնակցական մամուլի ավանդույթները, այլև կատարելագործել է դրանք՝ հիմնելով ազատամարտյան ինքնատիպ լրագրության դպրոցը, որի դասերը ուսանելի են նաև այսօր:

Իրավացի էր նշանավոր հայագետ Հակոբ Միրունին, երբ գրում էր, թե ի հեճուկս թուրքական գրաքննության, «Ազատամարտի» սերունդը խիստ բեղմնավոր էր:

Անգամ Մեծ եղեռնի ընթացքում, օրաթերթի խմբագրին ու աշխատակազմի լավագույն մասին կորցնելուց հետո էլ, «Ազատամարտի» սերունդը շարունակեց իր կիսատ մնացած ծրագրերն ու անելիքները՝ Կ.Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթի (1918-1924 թթ.) միջոցով:⁴⁶

Հետագա տասնամյակներում ևս ՀՅԴ մամուլի օրգանները՝ ի դեմս Սփյուռքում վերընձյուղված «Ազդակի» ու «Բագինի», և տասնամյակներ անց անկախ Հայաստանի մայրաքաղաքում տպագրված նոր «Ազատամարտի», դարձան 1909-1915թթ. Կ. Պոլսում հրատարակված փայլուն օրաթերթի գաղափարական բովանդակության ու լրագրողական ավանդույթների շարունակողները:

Summary

THE STANDARD-BEARER OF THE WESTERN ARMENIAN PRESS On the 100th anniversary of the newspaper “Azatamart” published in Constantinople

Mariam V. Hovepyan

During the years of its publication (1909-1915), the official newspaper of the Western Bureau of the ARF, “Azatamart”, being the speaker of the party published also articles of the Armenian progressive society’s representatives. Thus “Azatamart” was not a narrow-party newspaper. It guaranteed publication of different opinions. From this point of view it was the most open newspaper in the reality of Western Armenia. “Azatamart”, compared with other Armenian newspapers at the beginning of the 20th century, was unsurpassed because of its rich materials and the methods of presenting opinions. “Azatamart” taught many newspapers of that time and of the following decades the lessons of journalistic mastership and national solidarity.

⁴⁶ ՀՀԴ Կ.Պոլսի պարբերականների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Մարիամ Հովսեփյան, ՀՀԴ Կ.Պոլսի պարբերական մանուլը (1909-1924 թթ.), Եր., 2009